

SZŐKE KATALIN

Apokalipszis – 1917

A XIX. századvég és a XX. századelő orosz gondolkodásában és irodalmában különösen felerősödött az orosz tudatra oly jellemző eszkatológikus látásmód. Vlagyimir Szolovjov, a kor meghatározó filozófusa, aki nagy hatást gyakorolt a századelő legmarkánsabb szellemi áramlatára és irodalmi irányzatára, az orosz szimbolizmusra, utolsó művében, a *Három beszélgetésben* megírja az *Antikrisztus legendáját*, melyben megjövendöli az Antikrisztus közeli eljövételét, s az egész világot behálózó társadalmi szervezetét. Szolovjov műve értelmezésének egy, rendkívül fontos mozzanatára Nyikolaj Bergyajev, akit filozófusként szintén a szolovjovi örökség folytatójaként tartanak számon, hívja fel a figyelmet *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* című könyvében: „Szolovjov apokaliptikus szemlélete nem a világvége eljövételére utal, hanem egy meghatározott történelmi kor végét s történelmi katasztrófa közeledtét jelzi: ez az *Apokalipszis a történelmen belül fog lezajlani.*” (Kiss Ilona fordítása.)

Mikor Oroszországban bekövetkezett az 1917-es októberi forradalom, az orosz írók és értelmiségiek többsége, jelentős mértékben a szellemi előzmények következményeként, a „köznapok” történelmét mintegy apokaliptikus kulcsban értelmezte és így is élte meg. Egyébként, egyfelől a véres és brutális eseményeket, másfelől az új életről és új világról szóló hangzatos jelszavakat tekintve, minden oka megvolt rá. Az Apokalipszis-várás nem csak a misztikus beállítottságú szimbolistákat jellemezte, hanem a parasztköltőket is, sőt, a fiatal proletárirók naivan lelkes, jórészt dilettáns alkotásai szintén apokaliptikus, messianisztikus elemekre épültek. Természetesen az ő műveikben az üdvtörténeti végen volt a hangsúly, Krisztus második eljövételét a kozmikus forradalom győzelmével helyettesítették be. Az apokaliptikus-elv szokatlan egybefogó erejét mutatja például a Petrográdban 1916–18 között működő irodalmi csoportosulás, a *Szkíták*, amely a „szellemi maximalizmus” és az „örök forradalmiság” programját hirdette meg: a szimbolisták és szimpatizánsaik (A. Blok, A. Belij, V. Brjusov, A. Remizov, J. Zamjatyin), a parasztköltők (Sz. Jeszenyin, Ny. Kljujev, P. Oresin) és ismert filozófusok (L. Sesztov, K. Erberg) alkalmi társulása volt. A szkíták a forradalomban a romboló, pusztító barbár őserő feltörését látták, amely a beteg, felemás orosz civilizációt ugyan elpusztítja, viszont ez a záloga az orosz kultúra és szellemiség megújulásának, az „új ég” és „új föld” eljövételének. A csoportban 1918-ban a baloldali eszerek júliusi moszkvai lázadásának leverése után szakadás állott be. Főként Remizov, Zamjatyin és Sesztov számára ekkor már végképp világossá vált, hogy a bolsevikok által vezérelt orosz forradalom nem a szellemi újjászületést, hanem Oroszország és az orosz kultúra értékeinek végleges pusztulását hozza, s az utópia megvalósítása szükség-szerűen egy értelmiség- és kultúraellenes diktatúrába torkollik.

Jelen írás az Európa Könyvkiadónál májusban megjelenő *Apokalipszis – 1917* című könyv utószava, amely Bunyin naplóját, Gorkij 1917–18-as publicisztikáját és Rozanov *Korunk Apokalipszise* című írását tartalmazza.

Az 1917-es forradalmak hétköznapijairól, a személyes sorsok kataklizmáiról az események idején született naplók, s a napilapokban megjelent írások tanúskodnak. Ekkor még létezett sajtószabadság, noha ez a februári forradalom kérészetű vívmányának bizonyult, s a viharfelhők már 1917 végén, 1918 elején gyülekezni kezdtek felte. A forradalom idején az orosz írók közül többen vezettek naplót; elegendő itt Blok naplójára, Z. Gippiusz Pétervári naplójára, M. Prisvin pár évvel ezelőtt publikált naplójegyzeteire utalni. E naplók többségét Oroszországban a szovjet korszakban nem publikálták, csak „tamizdat”-ban, vagyis nyugati kiadásban és szamizdatban terjedtek, illetve az archívumok mélyén szunnyadtak, mint például Prisvin naplója. Ezeknek az írásoknak a közvetlen dokumentum-értéken kívül fontos vonásuk, hogy beszámolnak arról, milyen hatással volt a forradalom okozta megrázkódtatás az írói világkép, „világmodell” alakulására, mennyiben rendítette meg az eddig stabilnak hitt értékeket, valamint ebben az új léthelyzetben mennyiben igazolható mindaz, amit eddig az orosz történelemtől, az orosz emberről és az orosz kultúráról írtak és gondoltak. Éppen ezért majdnem mindegyik napló egyben válság-dokumentum is; arról tanúskodik, hogy valami végérvényesen lezárult nem csak az orosz történelemben, de az orosz irodalomban is, éppen ezért válik problémává több alkotó esetében, miként lehet a jelen helyzetben megfelelni az orosz író legendás elhivatottságának (Oroszországban az író több mint író), illetve egyáltalán hogyan lehet tovább írni és élni.

Ivan Bunyin (1870–1953) naplója a forradalomról, az *Elátkozott napok* hosszú ideig csak külföldön jelenhetett meg, Oroszországban 1989-ben adták ki először. A naplót, melyet az olvasó nem ismerhetett, a szovjet kritika művészileg értéktelen, szovjetellenes rágalomnak minősítette. Bunyin ugyanakkor nagyon fontosnak tartotta ezt az írását, az első helyen válogatta be összes művei nyugati kiadásába. Bunyin ötven éves volt és ismert író, mikor arra kényszerült, hogy elhagyja Oroszországot. A naplót 1918–19-ben Moszkvában és Odesszában írja, a kiutazásra készülődvén, annak tudatában, hogy lehet, sohasem látja viszont Oroszországot. Az utolsó bejegyzés 1919. június 20-ról való. Családjával 1920. január 20-án hagyja el Oroszországot; először Odesszából Konstantinápolyba hajóztak, majd Párizsba mentek, ahol Bunyin haláláig élt. 1933-ban ő az első orosz író, aki megkapja a Nobel-díjat. A díj odaítélését többen politikai okokkal magyarázták, az viszont tény, hogy munkássága az emigrációban kiteljesedett, melyet olyan művek jeleznek, mint a *Sötét fasor* mesteri miniatűr elbeszélései, vagy az *Arszenyev élete* című regénye.

Bunyin ugyanúgy nem tartozott egyetlen politikai irányzathoz sem, ahogy nem tartozott egyetlen irodalmi csoportosuláshoz. Féltékenyen óvta mind emberi, mind írói szuverenitását, s jogát a kritikára. Íróársairól – legtöbbször igazságtalanul – nem volt valami nagy véleménnyel. Talán ő az egyetlen olyan orosz író (Csehov mellett), akit alig érintettek meg a kollektivistikus utópiák, eleve tagadott mindenfajta forradalmat, beleértve a nagy francia forradalmat, s az 1905-ös orosz forradalmat is. 1917 előtt írott elbeszéléseiben uralkodó az orosz falu ábrázolása: alakjai a lelkiileg kiüresedett nemes és paraszt, akik a nemesi kultúra széthullásának áldozatai. Bunyin prózájában a paraszt egyáltalán nem idealizált, sőt, kiszolgáltatottságában kegyetlen és gyanakvó, „az orosz lélek szörnyű rejtélyének”, vagyis a lét értelmetlenségének a megtestesülése. Bunyin szerint ez a pszichikum, vagyis a néplélek megváltoztathatatlan. Az ugyancsak 1917 előtt írott, egyik legismertebb elbeszélésében, a *San Francisco-i úrban* a lét értelmetlenségének témája már filozófiai szinten, az egyén és a mindenség antinómiájának képi megjelenítésében valósul meg. Bunyin prózája impresszionisztikus jel-

legű, nagy szerepe van benne a természet ábrázolásának: a természettel való egyesülés ritka pillanatai jelentik az ember számára azt az illúziót, hogy a lét értelmetlensége leküzdhető.

Mikor Bunyin naplóját olvassuk, olyan érzésünk támad, mintha az „örök” orosz természet háttérében a falusi elbeszélések parasztjai kelnének életre. A napló hőse tulajdonképpen az elembertelenedett, manipulált tömeg, a néhai „szent orosz nép”. Bunyin kegyetlen őszinteséggel leplezi le az orosz értelmiségre oly jellemző önámító hazugságot, a népimádatot, amely mögött valójában mély közöny rejtett éppen imádatuk tárgya iránt. Bunyin nem kis indulattal ír arról, hogy az orosz értelmiség, a kollektivistikus ideálok bűvöletében élve, mikor „népben” és „emberiségben” gondolkodott, a parasztot nem vette emberszámba, nem látta meg benne az egyes embert, az individuumot. A naplót mindvégig egyfajta ideges lüktetés jellemzi, amin nincs mit csodálkozni, ismerve az író akkori élethelyzetét. Az Elátkozott napok alaphangját Bunyin már-már depresszióba hajló mély pesszimizmusa határozza meg. Ennek ellenére a naplóban ábrázolt utcajelenetek, életképek meglepően élők, az idézett beszélgetések majdnem mindegyike poénra van kihegyezve. A megszokott életük kerékvágásából kikölkentett emberek naivitása, elvtelen alkalmazkodásuk Bunyinban egyáltalán nem titkolt ellenérzéseket vált ki. A naplóban ábrázolt panoptikum rendkívül széles: fel-felvillannak a különböző társadalmi rétegekhez tartozó emberek, irodalmárok, politikusok, csekisták, színészek, munkások és utcai járókelők. Mind megmérettetnek, és jóformán mind könnyűnek találtnak. Bunyint mint író leginkább a „zűrzavaros idők” nyelve, kifejezésmódja foglalkoztatja: felidézi az odesszai utca szófordulatait, a plakátok értelmetlen jelszavait, a korabeli munkássajtó félművelt cikkecskéit, vagyis a tömeg „hangját”. Ezzel a szubkulturális nyelvi kifejezésmóddal állítja szembe az irodalmi nyelvet; ezen a naplóíró akkor szólal meg, mikor a számára legkedvesebbéről, a zűrzavar közepette az örök értékekről, a természetről és Oroszországról beszél. A székesegyházak szépsége, a tavaszi természet, az esőben csillogó háztetők nosztalgikus hangulatot ébresztenek benne, hiszen örökre készül elhagyni Oroszországot. Bunyin felfogásában az orosz forradalom egyértelműen a történelmi Oroszország végét jelzi. Bunyin apokalipszise a személyesen megélt kataklizma, amelyet nem igazolhat semmiféle utópikus álm, sem magánmitológia.

Makszim Gorkij (1865–1936), a sztálini korszakban a „szocialista realizmus” megalapítójának kikiáltott nagy orosz író viszonya az októberi forradalomhoz korántsem volt egyértelmű. Tulajdonképpen a gorkiji életrajz bizonyos elemei mind a mai napig nem tisztázottak (többek között halálának valós körülményei sem); 1917 után a szovjet rendszer bonyolult macska-egér játékot játszott vele, hol kedvére tett, hol elhallgatatta, hol privilégiumokat nyújtott neki, hol még személyes szabadságát is korlátozta. Gorkij 1917-ben talán a legismertebb orosz író volt mind hazájában, mind külföldön. Köztudott volt róla, hogy nem csak szimpatizált, de kapcsolatban is állt a forradalmi erőkkel. 1901-ben írta meg a *Viharmadár dala* című prózaversét, amely a századelő forradalmi romantikájának alapműve. Az első legális bolsevik újság, a *Novaja zszny* (Új élet) 1905-ben az ő közreműködésével jött létre, ekkor ismerkedik meg Leninnel is. Kapcsolatuk azonban egyáltalán nem nevezhető felhőtlennek. 1906-tól Gorkij A. Bogdanov nézeteinek hatása alá került, komolyan hitt ő is abban, hogy az orosz „istenépítés” és a forradalmi eszmék összeegyeztethetőek: Gorkij „istenépítő” útkeresése tükröződik például az *Anya* című regényében. Lenin emiatt kritizálta Bogdanovot és szintén elítélő szavakkal illette Gorkijt „naivitása” miatt. Igazán feszültté viszonyuk

voltaképpen közvetlenül az októberi forradalom előtt vált. Gorkij lelkesen fogadta a februári forradalmat, s a baloldali eszerekkel, az úgynevezett „internacionalistákkal” (N. Szuhanov, A. Tyihov, V. Gyesznyickij) együtt Petrográdban lapot indít 1917 május 1-én szintén *Novaja zszizny* néven. A lap célja a demokrácia védelme a februári forradalom szellemében. A *Novaja zszizny* a pluralizmust hirdeti meg a politikában a szovjetek egyeduralmával szemben, bírálja a bolsevizmust, állandó vitában áll a *Pravdával*, s mindennek következtében az újságot Lenin parancsára 1918. július 6-án véglegesen betiltják.

Gorkij a *Novaja zszizny*-ben *Időszerűtlen gondolatok* címmel írja nap mint nap publicisztikáját. 1918-ban, a lap betiltása után az *Időszerűtlen gondolatokat* Petrográdban és Berlinben is megjelenteti könyv alakban. A sorozat több cikkét lefordították nyugati nyelvekre. Magától értetődő, hogy a Szovjetunióban a cikksorozat egészen a Gorbacsov-korszak végéig nem jelenhetett meg, 1989-ben adták ki először. Pedig az *Időszerűtlen gondolatok* nélkül nincs hiteles Gorkij-biográfia, s nehezen érthető Gorkij világgépének alakulása is.

Az *Időszerűtlen gondolatok* egyes írásai hiteles képet nyújtanak a forradalomról. Igaz, irodalmi szempontból hagynak némi kívánnivalót maguk után, érződik, hogy sietősen megírt cikkekről van szó, hiszen a napi események értékelése Gorkijnak mindennél fontosabb. Az írások stílusa éppen ezért nem mindig egységes, hol túlzottan patetikus, hol leegyszerűsítően didaktikus, sőt, néha egyenesen vulgarizáló a hangvételük. A cikkekben erőteljesen szétválik egymástól, ami a tulajdonképpeni kritika, sőt, a felháborodás tárgyát képezi és a gorkiji utópia, ami a realitások ellenében is mindvégig az író világgépének alappillére marad. Gorkij kritikájának fő motívumai egybeesnek a későbbi orosz és kelet-európai emberjogi mozgalmak jelszavaival. Fellép a szólásszabadság és a sajtószabadság védelmében, melyet a februári forradalom alapvető vívmányának tart. Az erkölcs és a jó ízlés nevében ugyanakkor elítéli a sajtóban megjelenő méltatlan hangot, a „piszkos kis brosrákat”, melyekben a Romanov családon gúnyolódnak. Felemeli szavát a letartóztatások ellen, s a politikai pluralizmus védelmére kel, mikor tudomást szerez Singarjov és Kokoskin, ellenzéki kadet politikusok kegyetlen meggyilkolásáról. Megdöbrentő képet fest az utca, az elállatiasodott tömeg ösztönkitöréséről, az önbíráskodásról és a pogromokról. Leleplezi a bolsevik sajtó demagógiáját, rámutat a bolsevikok és a nép közötti mély szakadéokra és konstatálja, hogy a bolsevikok lényegében a demokrácia és a munkásosztály (munkás-értelmiség) ellen folytatnak harcot. Figyelmet érdemel az *Időszerűtlen gondolatok* Lenin-kritikája: Gorkij elsőként eredezteti Lenint és Trockijt a Bakunyin-Nyecsajev-típusú orosz anarchista fanatikus forradalmároktól. A későbbiekben ezt a vonulatot rendkívül pontosan Ny. Bergyajev *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* című könyvében vázolja fel.

Tomas Venclova, a világhírű emigráns litván költő az *Időszerűtlen gondolatokról* 1988-ban írott tanulmányában nem véletlenül hangsúlyozza azt, hogy mind Gorkij antibolsevik alapállásának, mind későbbi közeledésének a szovjethatalomhoz gyökereit az író személyes mitológiájában és világ-modelljében kell keresni. A gorkiji személyes mitológia már a századfordulón írt elbeszéléseiben, színműveiben és 1917 előtti regényeiben, a *Foma Gorgyjevben* és a *Matvej Kozsemjakin életében* világosan körvonalazódik. Alapja egy jórészt eklektikus és leegyszerűsített zárt világgép, amely a XIX. századi klasszikus prometeizmus, illetve Nietzsche és Marx tanainak keveréke. A gorkiji világgép túlzóan antropocentrikus: itt minden dolog mértéke kezdő- és végpontja az ember. Gorkij feltételek nélkül, naivan hisz az ész hatalmában, az ész és akarat művei-

ben mitologikus kategóriákká tágulnak. Bízunk az emberi önmegvalósítás korlátlan lehetőségeiben, a haladásban, a „tervszerű történelmi folyamatban” és egy olyan jövő képét látja maga előtt, ahol megvalósul a végső társadalmi harmónia. Éppen ezért szimpatizál a szocialisztikus eszmékkel. A szocializmus nála a tudományos igazság rangjára emelkedik, ez az a végpont, ahová eljut az emberi történelem, vagyis a szocializmus nem más, mint a földi paradicsom megvalósulása. Végeredményben a gorkiji világkép egy szekularizált eszkatológikus modellre épül, amely jellemzője a XIX. századi orosz forradalmi demokrata utópiáknak is.

A fentiekben vázolt világkép alapvetően meghatározza az *Időszerűtlen gondolatok* pozitív programját. Gorkij szerint minden baj, a vadság és az anarchia forrása a „felszabadított Oroszországban” a kulturálatlanság, a műveletlenség és a passzivitás, vagyis a testi és szellemi renyhesség. A megmenekülés útja tehát az aktivitás, a munka, valamint a „kulturális építés”. Miután azon bánkódik, hogy Oroszországban kevés a munkaszerető ember – az antiszemitizmussal szembeni fő érve például, hogy „a zsidó majdnem mindig jobb munkás, mint az orosz” –, megállapítja, hogy nincs más recept, mint a tervszerű munkavégzés az élet minden területén: „a csodák országát alkotjuk meg, ha energikusan dolgozunk” – írja. A „kulturális építés” gorkiji programja ismeretelméleti elveken nyugszik, mivel elképzelései szerint az igazi kultúra csak a tudományon alapulhat és a haladás, valamint az aktivitás szellemében működik. Egyébként Gorkij a kultúra művelését a felvilágosító, nevelő tevékenységgel azonosítja, szintén a XIX. századi forradalmárok szellemében. Az *Időszerűtlen gondolatok*ban némi patetikus hevülettel így fogalmazza meg ezt: „Ha a forradalom képtelen arra, hogy azonnal nekikezdjen a kulturális építésnek, akkor – nézetem szerint – a forradalom terméketlen, nincs értelme, és mi – a nép – életképtelenek vagyunk.” Gorkij utópikus beállítottságából – nyilvánvaló erkölcsi kételyei ellenére – logikusan következik a bolsevikokkal való megbékélése. Az *Időszerűtlen gondolatok* utolsó cikkei már ebbe az irányba mutatnak.

Gorkij 1918–19-ben sokat tett íróársaiért, szinte „intézménynek” számított az irodalmi életben. Segítette anyagilag az éhező, beteg írókat (többek között Rozanovot is), megalapította a Világirodalmi kiadót, ahol munkát adott pályatársainak. Kapcsolatait és tekintélyét felhasználva még a Csekától is meg tudott védeni számos ártatlan embert. Lenin nem nézte jó szemmel ezt a tevékenységét, és egészségi állapotára hivatkozva rábírta, hogy külföldön telepedjék le. 1931-ben tér vissza csak, immár végleg, a Szovjetunióba.

Gorkij utópiáját voltaképpen a sztálini irodalompolitika a „szocialista realizmus” megalkotására használta fel. Ő maga ugyanakkor nem volt mindig kényelmes ember a rezsim számára. Megtagadta például, hogy Sztálinról könyvet írjon, viszont zsolozsmát zengett a Fehér-tengeri csatorna építéséről, melyről köztudott volt, hogy kényszermunkával rabok építették. Az 1930-as években Gorkij, mint „őfelsége ellenzéke”, a maga eszközeivel próbált valamit tenni a pártellenzék és az írók módszeres kiirtása ellen, ám nem sok eredménnyel. Élete utolsó éveiben megtiltották neki, hogy elhagyja Moszkvát.

1930-ban, mikor elkészítette *V. I. Lenin* című cikke végleges változatát, melyben Lenint Nagy Péterhez és Lev Tolsztojhoz hasonlítja, arról vall benne, hogy tizenhárom évvel korábban azért nem értett egyet a kommunistákkal, mert hibásan túlértékelte az értelmiség szerepét, mint az egyetlen olyan erőét, amely képes Oroszország vezetésére. A gorkiji apokaliptiszhez talán adalékul szolgál a következő történet, melyet egy szovjet disszidens írt le visszaemlékezéseiben (Gorkij világképét elemző cikké-

ben Tomas Venclova említi meg): 1949-ben egy leningrádi diákot letartóztatnak ellenzéki tevékenységért és a bíróság elmekórtani szakvéleményt kér róla. A kiküldött pszichiáter, miután talál egy kéziratot a diáknál, melyet a kórházban készített, ennek alapján mániákus depressziót és nagyzási mániát állapít meg nála. A kézirat Gorkij *Az ember* című poémájának szó szerinti szövege volt, melyet a diák kívülről tudott.

Ha a szovjet pszichiáter Rozanov valamelyik szövegének másolatát találta volna meg a szerencsétlen diáknál (ami eleve elképzelhetetlen, az 1940-es években Rozanovnak még a nevével sem találkozhattak az ifjú emberek), a diagnózis még elrettentőbb lett volna. Vaszilij Rozanov (1879–1919) az orosz „vallási reneszánsz”, a századelő vallásfilozófiájának egyik legellentmondásosabb és legszínesebb alakja. Szépírói vénája és nyíltan vállalt szubjektivitása folytán különös, egyedi nyelven szólal meg a filozófiában, a számára oly kedves eljárasmóddal, a paradoxonnal élve, a „formátlanság tökéletes formáját” hozza létre mind az orosz gondolkodásban, mind az orosz irodalomban. Műveiben nem alkotott rendszert, hanem a *gondolkodás folyamatát*, a gondolatok spon-tán áradását kívánta rögzíteni szövegeiben.

Vaszilij Rozanov életrajza furcsaságokban is bővelkedik. Vetlugában született, a moszkvai egyetem filológiai fakultását végezte el, majd 13 éven át vidéki gimnáziumokban tanított földrajzot és történelmet, s közben írta filozófiai munkáit. Megnősült, egy nála jóval idősebb nőt vett el, aki nem volt más, mint Apollinaria Szuszlova, Dosztojevszkij egykori szerelme, több Dosztojevszkij-nőalak prototípusa. Szuszlova jócskán megkeserítette nem csak Dosztojevszkij, de Rozanov életét is. Mikor Rozanov elhagyta és másik családot alapított, s gyermekei is megszülettek, Szuszlova nem volt hajlandó elválni tőle. Rozanovnak egészen első felesége 1918-ban bekövetkezett haláláig várnia kellett arra, hogy törvényesíthesse második, jól sikerült házasságát. Rozanov 1893-ban Pétervárra kerül, ahol először hivatalnok, majd a *Novoje vremja* (Új idő) nevű ismert konzervatív, egy időben a feketeszázadokkal is szimpatizáló napilap munkatársa lesz. Ebben az évben jelenik meg híres könyve, a *F. Dosztojevszkij: A Nagy Inkvizítor legendája*, mellyel neve ismertté válik a főváros értelmiségi köreiből. 1901-ben adják ki cikkgyűjteményét *Vallás és kultúra* címen, melyben már határozottan körvonalazódnak a tipikus rozanovi eszmék és elképzelések. Rozanov vallásfilozófiai esszéiben eleinte még csak a nyugati és keleti kereszténységet állította szembe egymással; az előbbit az „e világtól távoli és idegen vallásnak” nyilvánította, míg az utóbbit az „e világhoz közeli, örömteli és otthonos vallásnak” tartotta. Rozanov olyan utópisztikus vallásról gondolkodik, amely nem tagadja meg az életet és annak forrását a sexust (oroszul: pol). A *sexus* Rozanov értelmezésében nem biológiai funkció, hanem transzcendentális energia. Az ember a *sexus* titka, az új élet születésének titka révén kapcsolódik be a természet fensőbb rendjébe. A *sexus* az élet metafizikai szimbóluma: isteni eredetű – a lélek szinonimája, mivel bensőségesség, melegség kapcsolódik hozzá. A *sexus* szemszögéből nézi Rozanov a történelmet is; az ember szerinte nem cselekvő részese a történelemnek, hanem csak egyszerűen benne él, tévelyeg, anélkül, hogy tudná, mi a célja, merre vezet. Az egyedüli hely, ahol képes az emberi személyiség önmaga megvalósítására, értelmes tevékenységre, a család, s főképp, a gyermekek nemzése. Rozanov a családban misztikus mélységeket lát, a család a közvetítő láncszem az empiria és a transzcendencia között.

A vallás és a *sexus* kapcsolata a témája Rozanov 1911-ben írott két könyvének (*Emberek a holdfény vonzásában. A kereszténység metafizikája; Sötét arc*), melyekben már nem csak a nyugati kereszténységet bírálja, hanem általában a történelmi kereszténysé-

get: a „Golgota vallásával” szembeállítja „Betlehem vallását”, összeegyeztethetetlennek tartja egymással az Ó- és Újszövetséget, a Bibliát és az Evangéliumokat. Rozanov vallása az Atya által szentesített vallás, hisz Ő a Teremtő, aki gondoskodik ember-gyermekéről. Neki köszönhetően megszentelt az anyag és a test, hiszen magában foglalja az „isteni magot”. Mindebből logikusan következik Rozanov Krisztus elleni lázadása, hiszen Krisztus „magtalan”, aszkéta, aki árnyként vonul végig az Evangéliumokon. Rozanov Krisztus elleni lázadása drámai erejű, ugyanis hívő keresztény emberként teszi mindezt, s az egyház tekintélyét feltétlen tiszteletben tartó gondolkodóként. Rozanov Krisztus elleni kirohanásaiban voltaképpen a keresztény dualizmus ellen lázad, a test és lélek, a föld és az ég, a sexus és az Isten szétválasztása ellen szól: „Istennek nem Jézus az egyetlen gyermeke. Két gyermeke van – a világ és Jézus. A világ is Isten gyermeke, hisz Ő teremtette.” – írja. Rozanov bírálja a keresztény aszketizmust, Krisztus nála a halál vallását testesíti meg. Mivel gondolkodását, érvelését bevallottan érzelmei irányítják, igazságtalanul elfogult Krisztussal szemben, az egyház szerepét ugyanakkor paradox módon túlértékeli; a pravoszláv egyház fontosabb számára, mint maga a kereszténység, mivel az egyház *otthon* jelent az embernek, organikusan kapcsolódik mindennapi életéhez, sőt, intim szférájához is. Rozanov az egyház feladatát elsősorban abban látja, hogy az ember lelki életét „otthonossá” tegye; gondolkodásának sajátossága az örök értékek és a köznapi lét kategóriáinak egybemosása. A rozanovi utópia alapja e két értéktartomány közti élő kapcsolat megteremtésének vágya, amely az orosz népi vallásos utópiák világról alkotott elképzeléseire emlékeztet.

Intim világának „kibeszélésével” Rozanov tulajdonképpen új műfajt teremt az irodalomban. A *Lehullott levelek* (1913) című kísérleti prózájában a napló, az életrajzi jegyzetek keretei közt jelennek meg az őt izgató filozófiai kérdések, melyek szervesen beépülnek az író mindennapjaiba, összekapcsolódnak például éremgyűjtő szenvedélyével, a napi bosszúságokkal, kis, intim titkokkal. Ez a fragmentáris próza azt mutatja, hogy Rozanov tudatosan szünteti meg a határt az élet és irodalom között, az írott és beszélt nyelv között. A *Lehullott levelek* az orosz asszociatív próza egyik csúcsteljesítménye. Lényegében egy „lírai újság”, amely napi hírekkel szolgál a lélek minden rezdüléséről, a gondolatok születéséről. A „kibeszélés poétikáját” Rozanov maga is reflektálja: „A lélek minden rezdülését nálam a *kibeszélés* követi” „... a *szubjektivitás* bennem oly végtelen, mint senki másban...” „Az igazsághoz az út a szubjektivitáson át vezet.” A kibeszélés, az állandó önreflexió Rozanov művészi alkatának megkülönböztető jegye. E próza egyik meghökkentő formai játéka az *idézőjelek* gyakori használata. Az idézőjel persze nem valódi idézetet takar, Rozanov inkább azt jelzi vele, hogy nem pontos szavakkal, hanem *árnyalatokkal* fejezi ki magát. A lélek rezdüléseit a szó amúgyse tudja visszaadni.

Rozanovot a kor filozófusai és irodalmárai egyaránt nagyra becsülték, annak ellenére, hogy extrémításaival gyakran vitába szálltak. Közeli barátságban volt Ny. Bergyajevvel, a Merezskovszkij házaspárral, P. Florenszkijjal és A. Remizovval. A konzervatív kategóriákban (család, otthon, egyház) gondolkodó Rozanovot a forradalom sokkhatásként érte. 1917-ben az idős, betegeskedő író feladja pétervári otthonát, mivel úgy gondolja, hogy a forradalommal Oroszország kultúrájának pétervári periódusa véget ért, és a Moszkva környéki Szergijev-Poszadba költözik családjával együtt, ahol a híres kolostor van Rubljov ikonjaival, valamint ott él Pavel Florenszkij, akit Rozanov Oroszország legokosabb emberének, az „orosz Pascal”-nak nevezett. Házat bérel,

szűkös körülmények között él, majd hogyan emézik, kapcsolata a régi környezetével megszakad. Gorkij és néhány barátja nyújt anyagi segítséget neki. Agyvérzés következtében 1919. január 30-án hunyt el.

A *Korunk Apokalipszise* Rozanov utolsó könyve. Drámai könyv, amely nem csak Oroszország Apokalipszisééről szól, hanem egyben az író végső számvetése önmagával, eddigi gondolataival. Az élő beszéd szaggatottságával, emocionalitásával rögzíti Rozanov mély megrendülését, zavarodottságát, ezért hitelesen lefordítani ezt a szöveget jóformán lehetetlen. A. Szinyavszkij szerint a *Korunk Apokalipszise* a rozanovi „kibeszélés” csúcsteljesítménye. A könyvet olvasva tanúi lehetünk annak, hogyan merül el fokozatosan a forradalom „nemlétében” a világ – ahol már nincs se birodalom, se hadsereg, se egyház, se otthon, se emberi melegség –, s a róla beszélő ember. A *Korunk Apokalipszise* talán a leginkább kereszténység-ellenes könyve Rozanovnak. Krisztus „árnyként”, „nemlétként” jelenik meg benne, az Apokalipszishez jóformán nincs semmi köze. Az Apokalipszis, János jelenései Rozanov vélekedése szerint inkább az Ószövetséghez áll közel, s a benne leírt végső kataklizma nem a világ végét, hanem az európai-keresztény civilizáció befejeződését jelzi.

A könyv jelentős részét a zsidóság sorsa feletti töprengés tölti ki. Rozanov egyfelől idealizálta a zsidóság patriarchális, „ószövetségi” életformáját, az atya és az otthon tiszteletét, másfelől ez egyáltalán nem zavarta abban, hogy a Novoje vremjában megjelenő cikkeiben antiszemita kijelentéseket tegyen. Érdekes adalék mindehhez, hogy nemrég publikált, közvetlenül halála előtt írott levelei közül kettőben is a zsidósághoz szól. Az egyikben bocsánatot kér a zsidóktól ellenük elkövetett bűneiért, a másikban pedig végakarátát fejt ki, melyben az áll, hogy felajánlaná a moszkvai zsidó hitközségnek művei kiadási jogát fele arányban, ha cserében neki és családjának földet, öt tehenet, tíz tyúkot, kakast, kutyát és lovat adnának örök használatra. A *Korunk Apokalipszise* a Rozanovnak oly kedves, utópikus gondolattal fejeződik be, mely szerint az élet ház, ahol az a feladata a következő nemzedéknek, hogy megőrizze a meleget, kényelmet és jólétet.

Rozanov prózájának beszédmódja jelentős hatást gyakorolt az 1970-es, 1980-as évek nem hivatalos orosz prózájára. Elsősorban A. Szinyavszkij és a két Jerofejev, Venyik és Viktor tekintették elődjüknek. Szinyavszkij és Viktor Jerofejev tanulmányt írt róla, „Venyicska”, a *Moszkva-Petuski* szerzője egy rendhagyó monológot, *Vaszilij Rozanov egy külön szemével* címen. Rozanov művei újra megjelentek Oroszországban, „divatos” íróvá vált, úgy tűnik, végleg *hazatalált* az orosz irodalomban.